

ZELENA AGENDA BOSNE I HERCEGOVINE / GREEN AGENDA OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Izlaganje sa znanstvenog skupa

Aida Mehić¹, Ajla Fuško¹, Džejlana Čejvan¹

¹Internacionalni Univerzitet Travnik u Travniku, Aleja Konzula Meljanac bb, Travnik, BiH,
e-mail: aidamehi54@gmail.com , ajlafusko7@gmail.com, dzejlanacejvan@gmail.com

Sažetak

Strategija koja bi trebala Evropu učiniti „ klimatskim neutralnim “ kontinentom do 2050 godine, definisana kao Zelena agenda, potpisana je u Sofiji na Samitu za Zapadni Balkan u novembru 2020 godine. Jedna od zemalja potpisnica je i Bosna i Hercegovina. Sprovođenje Agende usmjereno je kroz aktivnosti pet oblasti značajnih za zaštitu i obnovu prirodnih ekosistema i održive upotrebe resursa. Problem predstavlja činjenica da je naš region jedan od najranjivijih na negativne posljedice klimatskih promjena. Plan održive strategije će biti implementiran kroz sprovedbu uslova postepenog prestanka korištenja uglja i povećanja izgradnje solarnih panela i vjetroelektrana. Realna implementacija plana u Bosni i Hercegovini je „ mrtvo slovo na papiru“ zbog nedostatka prakse i sposobnosti uz usvojeno teorijsko znanje stručnjaka, kao i nedovoljna zainteresovanost svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini.. Rješenje implementacije je povećanje uloga lokalnih zajednica i civilnog društva u svim navedenim aktivnostima i jasno definiranje uloga i odgovornosti, kao i uspostava pravnih normi vezanih za međunarodne ugovore Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: zelena, agenda, implementacija, problem, rješenje, zaštita, obnova, ekosistem

Abstract

The strategy that should make Europe a "climate neutral" continent by 2050, defined as the Green Agenda, was signed in Sofia at the Summit for the Western Balkans in November 2020. One of the signatory countries is Bosnia and Herzegovina. The implementation of the Agenda is directed through the activities of five areas significant for the protection and restoration of natural ecosystems and the sustainable use of resources. The problem is the fact that our region is one of the most vulnerable to the negative consequences of climate change. The sustainable strategy plan will be implemented through the implementation of the conditions for the gradual cessation of the use of coal and the increase in the construction of solar panels and wind power. The real implementation of the plan in Bosnia and Herzegovina is a "dead letter" due to the lack of practice and ability, along with the adopted theoretical knowledge of experts, as well as the insufficient interest of all levels of government in Bosnia and Herzegovina. The solution to implementation is to increase the roles of local communities and civil society in with all the mentioned activities and clear definition of roles and responsibilities, as well as the establishment of legal norms related to international agreements of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: green, agenda, implementation, problem, solution, protection, restoration, ecosystem

Uvod

Zelena agenda predstavlja strategiju EU iz 2019. godine čiji je krajnji cilj učiniti Evropu prvim „klimatskim neutralnim“ kontinentom do 2050 godine. Potpisana je u Sofiji na Samitu za Zapadni Balkan u novembru 2020 godine. Zelena agenda se zalaže i za pravednu tranziciju. Ona predstavlja sveobuhvatni okvir koji vodi našu transformaciju u ekološka društva na socijalno pravedan i pravičan način. Jedna od zemalja potpisnica je i Bosna i Hercegovina, koja se obavezala da će provoditi Zelenu agendu uvođenjem čiste energije i smanjivanjem negativnog uticaja fosilnih goriva u cijeloj ekonomiji. Provođenje Zelene agende usmjereno je kroz ispunjavanje pet stubova, a oni su:

1. klimatske promjene (dekarbonizacija, energetika, mobilnost)
2. cirkularna ekonomija (otpad, recikliranje, održiva proizvodnja i efikasna upotreba resursa)
3. biodiverzitet (zaštita i obnova ekosistema)
4. borba protiv zagađenja zraka, vode i tla
5. održivost ruralni područja

Ciljevi Zelene agende i ovih stubova bit će sprovedeni kroz konkretne akcije, a podržavat će ih mehanizmi i finansije od strane Evropske unije. Dio sredstava od devet milijardi eura bit će iskorišteno za sprovođenje Zelene agende i raspoređeni po potpisnicama ugovora. BiH trenutno planira da projekte Zelene tranzicije finansira sredstvima javnih budžeta, fizičkim i pravnim licima kreditima, kao i sredstvima međunarodnih EU fondova. Navedena sredstva se u BiH teško raspodjeljuju i javlja se problem identifikacije problema. Procjene ulaganja za proces dekarbonizacije je oko 16,86 milijardi KM. Proces raspodjele troškova planiran je kroz osam sektora:

1. šumarstvo – 105 miliona KM
2. poljoprivreda – 110 miliona KM
3. otpad – 326 miliona KM
4. daljinsko grijanje – 775 miliona KM
5. transport – 2,38 milijardi KM
6. građevinarstvo – 4, 17 milijardi KM
7. multidisciplinarni pristup – milion KM
8. elektroenergetika – 8,8 milijardi KM.

Klimatske promjene

BiH u skladu sa Zelenom agendom obavezala se da će djelovati na dekarbonizaciji odnosno smanjivanju emisija stakleničnih plinova, koja podrazumjeva smanjenje emisija GHG iz svih vidova transporta, sistematizacije sektora daljinskog „centralnog“ grijanja. Rješenje je dominantna zamjena izvora energije, obzirom da u BiH 60% električne energije se proizvodi u termoelektranama na ugalj, koji su najveći zagađivač zraka sa 14 miliona tona ispuštenog ugljendioksida godišnje. Emisija stakleničnih plinova donosi i velike materijalne troškove jer su blokovi u termoelektranama prevazišli životni vijek. Najmlađi blok je star 34 godine, dok je

XXVII International conference

“ECONOMIC, LEGAL AND MEDIA TRANSFORMATION THROUGH THE GREEN ECONOMY OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES WITH SPECIAL REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA”

životni vijek 30 godina, a u termoelektranama BiH većina ih se koristi već 40 do 50 godina. Jedan od primarnih rješenja je uvođenje taksi koje bi direktno utjecalo na povećanje cijene električne energije proizvedene iz fosilnih goriva, što bi prouzrokovalo manju konkurentnost na tržištu i u konačnici gašenje termoelektrana na ugalj. Unutar sistema naplaćivanja taksi pored termoelektrana nalaze se i cementa industrija, rafinerije, crna metalurgija, obojeni metali, proizvodnja celuloze i papira i velike toplane. Proces dekarbonizacije uključuje zatvaranje rudnika i termoelektrana najkasnije do 2050 godine. U skladu sa Zelenom Agendom BiH treba da radi na smanjenju subvencija za ugalj koja rudnicima predstavlja ne plaćanje svojih obaveza, ne plaćanja kamata za dugove itd. Problem je što je proizvodnja električne energije iz uglja podržana na način da je javni sektor zarobljen od strane vladajućih partija. Subvencija za proizvođače električne energije iz uglja u periodu od 2015 – 2017 iznosi 124, 64 miliona eura. Obzirom da rudnici u BiH zadnjih godina posluju u minusu kada bi se natjerali da plate svoja dugovanja skoro svi bi se automatski morali zatvoriti, a to je ujedno rješenje Zelene agende o postepenom ukidanju ovog energenta.

U regionu i u BiH jedna od glavnih emisija GHG je sektor transporta, BiH ima zastupljene sve oblike saobraćaja od cestovnog, željezničkog, vodnog, zračnog i cjevovodnog transporta. Iz drumskog saobraćaja u sektoru transporta dolazi više od 90% CO₂, koji je najviše izražen u velikim urbanim, naseljenim područjima, koja su pogođena visokim nivoima zagađenja. Ovaj ekološki problem je zastupljen u cijeloj Evropi, ali i u BiH iz razloga što ostali oblici transporta postepeno izumiru. Od perioda 1990 godine udio GHG u sektoru transporta je sa 12% porastao na 18% do 2018 godine. Kako bi se smanjio drumski saobraćaj i učinak emisija predviđeno je da BiH jača ulogu željezničkog transporta, međutim problem je što se na teritoriji BiH usluge željeznice sve manje koriste, dok se svi oblici transporta baziraju na drumski saobraćaj. Shodno tome treba raditi na povećanju izgradnje željezničke infrastrukture u transportu roba i putnika. Jedan od preventivnih rješenja je da se eko takse koje se plaćaju na naftu i naftne derivate koriste za poboljšanje željeznica. Budućnost željeznica treba biti povezana sa cijelom Evropom a ne samo unutar BiH.

Tabela 1: Statistički podaci o stanju željeznica u BiH

GODINA	DUŽINA PRUGE	BROJ KORISNIKA	PREVEZENA ROBA
2015	1027 km	518 000	13 819 tona
2021	1018 km	250 000	12 305 tona

Izvor: Agencija za statistiku BiH

Opstanak željeznica ostao je održan isključivo radi transporta uglja u rudnicima, obzirom da se agenda zalaže i za smanjenje proizvodnje tonaže uglja, opstanak željeznica i potencijalno bio na rubu zatvaranja. Ciljevi koji se trebaju implementirati do 2030 za smanjenje GHG su:

- povećanje udjela željezničkog transporta
- povećanje udjela korištenja javnog prevoza
- povećanje udjela ekoloških prihvatljivi vozila

BiH također planira da poveća korištenje obnovljivih izvora energije. Vjetroelektrane i solarne elektrane su se pokazale kao najprihvatljiviji obnovljivi izvori energije. Učešće ovih potencijala, danas je samo 3% od ukupne proizvodnje električne energije. Danas su solarni paneli 3 do 4 puta jeftiniji nego prije 20 godina, dok su vjetroelektrane jeftinije 3 puta nego prije 10 godina. U oblasti obnovljivih izvora energije male hidroelektrane su se pokazale kao najštetnija koncesiona djelatnost. Za 6 godina putem računa za struju građani BiH su platili najmanje 207 miliona KM, koje su entiteske vlasti raspodjelile uglavnom za proizvodnju iz obnovljivih izvora energije, ali se ta sredstva isplaćuju vlasnicima tj. privatnim firmama umjesto da se ta sredstva koriste za izgradnju vjetroelektrana i solarnih elektrana. Prema Agenciji za statistiku BiH za septembar 2023 godine bruto proizvodnja električne energije iznosi 1147 GWh, učešće proizvodnje hidroelektrana iznosi 22,6 % , termoelektrana 73,5% i solarnih i vjetroelektrana 3,9%. Odluke o korištenju obnovljivih izvora energije se uglavnom donose bez uključivanja građana i lokalne zajednice u projekte, zbog čijih nesuglasica dolazi do pobuna građana, javnih rasprava, štrajkova itd. Obzirom da su građani direktno uključeni u proces energije tako što je troše i ujedno plaćaju, izgradnja energetske projekata treba da bude na inicijativu građana i lokalne zajednice shodno tome, ali da budu investitori sam projekat što se naziva zajednica obnovljivih izvora energije. Obzirom da građanska energija predstavlja mogućnost da se energija vraća u ruke građana. BiH je krenula u proces integracije Zajednica obnovljivih izvora energije čime bi bio uveden sistem podsticaja projekata građanske energije, ali problem predstavlja manjak znanja i informacija, iako se svijest u zadnjih 10 godina znatno povećala.

U BiH postoji oko 30 sistema daljinskog grijanja kapaciteta 1.8 Gwh:

- 50% od ukupne energije se dobija iz uglja
- 29% iz zemnog gasa
- 20% iz biomase

Toplane i njihova oprema na području BiH su u većini preduzeća daljinskog grijanja stare više od 30 godina, zbog čega imaju nisku efikasnost i gube velike količine toplotne energije koje iznose čak i 60% ukupne energije koja se proizvodi. Navedenih 20% proizvodnje toplotne energije koji se dobija iz biomase je prisutan u BiH u toplanama koje se nalaze u Banja Luci, Sokolac, Prijedoru, Brodu, Gradiški. Olakšavajuća okolnost za korištenje daljinskog grijanja je što se može koristiti pomoću različitih tehnologija kao što su upotreba na biomasu, toplotni pumpi, korištenje geotermalne energije, sunčeve energije. BiH bi postepeno trebala prestati koristiti tečna goriva i ugalj za usluge centralnih grijanja, što bi prouzrokovalo smanjenje bespotrebnih gubitaka distribucije toplotne energije i naravno smanjenju emisija stakleničkih plinova. Potrebna finansijska sredstva za ostvarenje smanjenja emisija iz daljinskog grijanja do 2030 godine su u vrijednosti 775 miliona KM, što predstavlja jedan od problema, dok je drugi problem što ovaj sistem nije efikasan i pogodan za rijetko naseljena ruralna područja. Potrošnja toplotne energije u 2020 godini iznosila je 76,4% domaćinstva i 23.6% industrija i drugi

potrošači. Bez obzira na koji način se stanovništvo i u kojoj mjeri zadovoljava uslugama grijanja, potrebno je poduzeti mjere energetske efikasnosti.

Cirkularna ekonomija

BiH se obavezala da će u skladu sa Zelenom agendom djelovati na smanjenju nastanka otpada, sortiranja i recikliranja radi ponovne upotrebe, tj. obavezala se na prelazak sa linearne na cirkularnu ekonomiju. Cilj tranzicije je da se zaštiti okolina i smanji količina nastalog otpada. Strategija za cirkularnu ekonomiju treba da obuhvati cjelokupni životni ciklus proizvoda od prevencije otpada, upravljanja i recikliranja otpadom, ponovnom upotrebom te popravkom i ponovnom proizvodnjom. Za sprovođenje cirkularne ekonomije potrebno je graditi novu infrastrukturu i održavati postojeću za upravljanje otpadom gradova i regija, podizati svijest građana i potrošača o otpadu, odvojenom prikupljanju otpada i održivoj potrošnji. Dok zapadne zemlje otpad posmatraju kao sirovinsku bazu, u FBiH postoji oko 2 000 divljih deponija za odlaganje komunalnog otpada, a skoro milion m² teritorije je pod divljim deponijama. Komunalni otpad odlazi se selektivno, ne tretira se, pune se deponije, formirajući morfološka udubljenja te dolazi u kontakt sa podzemnim vodama koje se koriste za piće, još jedan od problema je i što BiH uvozi otpad iz drugih zemalja (plastika, gume, tekstil). Dok se posebna pažnja zagađenja plastikom odnosi na prioritet rješenja morskog otpada. Najveći dio otpada, netretiran odlazi u životnu sredinu, posebno industrijska postrojenja koja ispuštajući različite oblike teških metala, hemijskih jedinjenja i slično, zbog čega deponije otpada predstavljaju izvor zagađenja zraka, vode i tla, sa visokim potencijalom emisija stakleničkih plinova (GHG). Primjer je analiza iz potoka Sušica u koji se slijevaju otpadne vode iz deponije „Ugarak“ u Mostaru, koja je pokazala prisustvo arsena – 100 puta veće od dozvoljenog. Kancerogene, mutagene i teratogene supstance zadržavaju se u okolini i do 100 godina, izazivaju promjene na plodovima i u organizmima, te se isparavanjem šire dalje u okolinu. Gledano dugoročno čak i mala zagađenja, kada su u pitanju toksične supstance, u daljoj budućnosti će izazvati jako loše posljedice za cijeli živi svijet. EU teži ka usvajanju novih strategija, propisa, koje bi omogućavale bolje upravljanje resursima, tj stvaranje zakona za cirkularnu ekonomiju, koje BiH još uvijek nema zbog složenosti procesa usvajanja koji povezuje niz zakona i podzakonskih akata u svim mogućim oblastima kao što su upravljanje otpadom, industrija, energija, ekonomije, koji se trebaju formulirati u zakonodavstvu BiH. Također je neophodno da se za rješenje problema uključi naučna zajednica zbog trenutne neučinkovitosti i neznanja.

Biodiverzitet

U skladu sa Zelenom agendom BiH je obavezna povećati broj zaštićenih područja kako bi se zaustavio gubitak biodiverzitete (raznolikosti biljnog i životinjskog svijeta). BiH ima 43 zaštićene područja na raznim nivoima, pa tako: RS ima 31, a FBiH 12. Zaštićena područja zauzimaju prostor 3,1% teritorije BiH. Problem je što polovina zaštićenih područja nema plana upravljanja, niti dovoljno novca, ali ni stručnjaka koji bi brinuli o njima.

Samo su 4 nacionalna parka imaju redovna finansiranja od strane entiteta, dok druga područja snalaze se od finansiranja sa nižih nivoa ili određenih projekata, a to su:

- Nacionalni park „Sutjeska“: godišnje 1 140 000 KM
- Nacionalni park „Kozara“ : godišnja 760 000 KM
- Nacionalni park „Una“ : godišnja 500 000 KM
- Nacionalni park „Drina“: 200 000 KM

Problem je i što se nadzor i provjera takvih područja ne radi često pa se ne zna u kakvom su stanju zapravo zaštićena područja, još nekih od problema sa kojima se suočavaju su: nelegalna gradnja, sječa šume, odlaganje otpada, rad pod koncesijama. Močvare su najbolji pročišćivač vode i atmosfere od CO₂, zbog koje važnosti imaju status prirodnog dobra, koje predstavlja bogatstvo cijelog svijeta, ali se na tokovima rijeka grade hidroelektrane koji isušuju močvarna područja. Tako na primjer: „Hutovo blato“ ima preko 160 vrsta ptica i drugih biljaka i životinja kao i mogih endemskih vrsta, a za 30 godina ako se ništa ne poduzme cijeli prostor Hutovog blata će nestati. Također je i „Bardača“ zaštićena kao močvara sa 11 jezera i 200 vrsta ptica, a danas postoji samo jedno jezero dok su ostala pretvorena u zemljišta sa poljanama kukuruza i pšenice. Razlog tome su nisko propisane kazne za prekršaje, institucije zadužene za kontrolu i sankcionisanje prekršaja nemaju dovoljno uposlenih za efikasan rad na ovim područjima.

Borba protiv zagađenja zraka, vode i tla

Bosna i Hercegovina se obavezala da će raditi na modernizaciji infrastrukture za monitoring voda i postizanje dobrog statusa svih vodenih tijela, te da će raditi na rješavanju pitanja upravljanjem otpadnih voda i izgradnjom infrastrukture za prečišćavanje. Naše stanovništvo se uglavnom snabdijeva vodom iz podzemnih izvora. Na javne kanalizacijske sisteme priključeno je samo 40% stanovništva, dok ostalih 60% koristi septičke jame koje niko ne kontroliše. Upravo iz domaćinstava dolazi veliki broj otpada, čak 74,2 %. Zabilježen je podatak da je u 2020 godini pročišćeno tek oko 43, 7% otpadnih voda prije ispuštanja u rijeke. Majске poplave 2014 godine donijele su velike materijalne štete te izgubljena 23 ljudska života. Potrebno je proširiti kazne, povećati inspeksijski nadzor i educirati građane o važnosti očuvanja ovog prirodnog bogatstva kako bi se smanjio negativan utjecaj na vode. Prikupljanje otpadnih voda nekog grada u kanalizacijski sistem, prečišćavanje u sistemu podrazumjeva uređaj za tretman otpadnih voda. Samo 18 gradova u BiH ima sistem za prečišćavanje otpadnih voda. BiH nema uređen prostorni plan za oblast voda, već vode predstavljaju nadležnost entiteta.

Bosna i Hercegovina se obavezala će do 2030. godine raditi na smanjenju emisije stakleničkih plinova kroz šumarstvo. Ekološka funkcija šuma je neprocjenjiva, pogotovo iz razloga što je 63% teritorije BiH prekriveno šumama, naša zemlja posjeduje najveći udio šuma i raznolikosti šumskih vrsta na Zapadnom Balkanu. Klimatske promjene vode prema porastu i ekstremnim događajima u kao posljedica suša, pomjeranje granica pojedinih tipova šuma, a sve to vodi povećanju rizika od nestanka rijetkih i ugroženih vrsta. Šume su u ekološkom pogledu izuzetno korisne jer svojim korijenjem čuvaju tlo i sprječavaju nastanak klizišta, učestvuju u pročišćavanju podzemnih voda te očuvanju kapaciteta vode, zbog čega neplanska siječa šuma koja je u BiH poprilično zastupljena predstavlja ogroman problem za ispunjavanje ovih uslova. Rješenje ovog problema je sprječavanje neplanske sječe šume, pošumljavanje šume, redovna kontrola šumskih područja nadležnih institucija iz sektora šumarstva, i kreirati analizu i plan za

restauraciju šuma i šumskog zemljišta zbog smanjenja deforestacije od različitih bolesti i klimatskih promjena.

Održivost ruralni područja

BiH je jedna od najruralnijih zemalja Evrope gdje oko 60% stanovništva živi u ruralnim područjima. Ruralni razvoj predstavlja proces koji služi unapređenju privrednog, društvenog, socijalnog i političkog života stanovnika nekog ruralnog područja. Problem BiH jest stalna migracija ljudi iz ruralnih u urbana područja, također BiH se suočava sa negativnim demografskim trendovima i procesom ubrzanog iseljavanja. U ruralnim područjima BiH najmanji je procenat domaćinstava koja prihode ostvaruju isključivo od poljoprivrede, a poljoprivreda je ključna uloga za razvoj ruralnih područja. Dokaz svemu tome je da naša država nema Ministarstvo ruralnog razvoja, već je ova oblast definisana kroz Zakon o poljoprivredi prehrane i ruralnom razvoj BiH. Potreba da se prehrani što veći broj ljudi dovodi do pritiska na raspoloživost prirodnih resursa. Za bolje očuvanje prirodnih resursa, veću otpornost i ublažavanje klimatskih promjena ključan je razvoj poljoprivrede i ruralne ekonomije. Cilj je povećanje produktivnosti i konkurentnosti malih farmi, stvaranje institucionalni pretpostavki i razvoja infrastrukture za povećanje kvalitete života, osiguranje održivosti i efikasnosti prirodnih resursa, povećanje domaće tražnje za proizvodima ruralnih aktivnosti. Od ključnog je značaja međusobna veza jačanja praksi organskog uzgoja i metoda sa odgovarajućim upravljanjem tla i zaštite, za to su neophodne reforme u poljoprivredno – prehrambenom sektoru te mjere koje će osigurati kompatibilnost organskog uzgoja i upravljanjem tlom. Naša zemlja ima potencijal za ruralni razvoj, ali zbog neodgovornosti institucija i neosvještenosti stanovništva taj potencijal ostaje neiskorišten.

Zaključak

Realna implementacija plana u Bosni i Hercegovini je kompleksan proces, zbog problema koje BiH ima sa svakim od pet osnovnih stubova Zelene agende. Obzirom na složenu administrativnu strukturu, velikih broj institucija koje upravljaju na raznim nivoima vlasti ključni faktor je uspostaviti komunikaciju i koordinaciju svih sektora. Zbog spomenutih neznanja i nestručnosti koje institucije BiH imaju uključivanjem organizacija civilnog društva i lokalnih zajednica od ključnog je značaja zbog neophodnog stručnog znanja i iskustva iz oblasti obuhvaćenih Zelenom agendom za Zapadni Balkan, a koje ove organizacije svakako posjeduju. Lokalne samouprave također imaju važnu ulogu u sprovođenju mjera Zelene agende zato što pristup odozdo prema gore sa lokalnog nivoa omogućava povrat jedinstvenih informacija. Shodno složenosti sistema naše države neophodna je jasna definicija uloga i odgovornosti, za implementaciju Zelene agende te prilagođavanja saradnje novim zahtjevima, koji zahtjevaju izuzetno dobru i preciznu formu odgovornosti i zadataka. Bosna i Hercegovina treba da usvoji nove zakone i podzakonske akte kako bi mogla ispuniti preuzete obaveze. Neophodno je kontinuirano informisanje građana o napretku i ciljevima da bi dodatno motivisalo i potaklo da ličnim angažmanom prinesu zajedničkom napretku, promjenom svog ponašanja i njegovog usklađivanja sa zajedničkim ciljevima.

Literatura

Akcioni plan za sprovođenje Sofijske deklaracije o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan 2021.-2023., Regional Cooperation Council, Co-founded the European Union

<https://lawinstitute.ba/zelena-agenda-za-zapadni-balkan-implementacija-u-bosni-i-hercegovini/>

<https://cin.ba/zelena-agenda/>

<https://bhas.gov.ba/>

<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/preporuke-za-uključenje-zelenih-kriterija-javne-nabavke-BHS.pdf> pristupano dana 5.12.2023 godina.

